

Bošnjačko nacionalno vijeće

Resor za kulturu

**STRATEGIJA RAZVOJA KULTURE SANDŽAČKIH
BOŠNJAKA U REPUBLICI SRBIJI**

radna verzija

Novi Pazar, 2012

UVOD

KONCEPT STRATEŠKOG PLANIRANJA KULTURE

Kultura predstavlja sveukupno djelovanje i stvaralaštvo određene grupe ljudi koja egzistira u istoj ideološkoj matrici. To je jedna od definicija koje mogu da se primjene na skoro sve aspekte ljudskog djelovanja. Kultura predstavlja sve ono što pojedinac ili zajednica koji funkcionišu pod istim uslovima ostavlja iza sebe u materijalnoj i nematerijalnoj formi.

Kultura je uvijek značenjska i podrazumijeva komunikaciju onih koji je kreiraju, ona predstavlja idealan prikaz naših uvjerenja, društvenih normi i saznanja o svijetu oko sebe i društveno prihvatljivom ponašanju, odnosno habitusu.

Kultura je na fundamentalnom nivou totalitet svega što određeno društvo stvara u granicama društvenog djelovanja. Sa tog stanovišta tradicionalno poimanje kulture koje obuhvata oblasti umjetnosti, folkloristike, kulturnog nasljeđa, duhovnosti, gubi smisao, jer se granice u tim oblastima svakodnevno mijenjaju, upravo zbog činjenice da je kultura živ entitet koji se mijenja čak i kad kreatori, tj. pojedinac, i društvo kom pojedinac pripada više ne postoji. U ovoj studiji biće riječi o tradicionalnom poimanju kulture, koje tako predstavlja samo jedan dio onoga što kultura jednog društva jeste.

Strategija razvoja kulture predstavlja plan dugoročnog, ili srednjoročnog kreiranja kulture u jednoj oblasti ili populaciji, koja baštini isti kulturni kodeks. U tom smislu strategija kulture je nestihijski i planski pristup kulturnom razvitku, a samim tim predstavlja kulturnu politiku. Naime, time se uvodi princip javnog interesa u kulturi, i aktivnog učešća javnog sektora u kulturu, koji ne kontroliše kulturnu djelatnost, već gradi osnovna načela i mehanizme kojim utiče na pojedinačne oblasti određene kulture i pravi generalnu konstrukciju kulturnog razvitka određenog društva.

Strategije razvoja kulture imale su negativan prizvuk, jer su često bivale tijesno povezane sa autokratskim društvima, u kojima se kulturno i umjetničko djelovanje ograničavalo na ideološku poruku vladajuće elite. Ono je u tavkom društvu uvijek odvojeno od pojedinca kao kreatora umjetnosti, već se kultura vidi kao supersupstrat koji djeluje izvan i iznad uticaja pojedinaca u društvu.

Na krajnjoj razini definisanja strategija razvoja kulture svakako predstavlja ideološku poruku koju društvo, kroz svoje norme, kvalitete i vrijednosti koje smatra važnim, šalje samo sebi, da bi potvrdilo ista pravila društveno prihvatljivog ponašanja.

Sa druge strane, strategija razvoja kulture je sistemsko rješavanje problema koji nastaju u kulturnim djelatnostima i pomaže ostvarivanju mehanizama samoodrživosti pomenutih djelatnosti. Strategije ucrtavaju putanje i pravce kojima se razvija kultura u određenoj grupi, i koristi jer društvu omogućava da očuva svoje vrijednosti, razvija ih i kreira nove, povezujući sve aspekte kulturnog stvaranja.

Strategije razvoja kulture u društvima koja se smatraju slobodnim, omogućavaju određivanje institucionalnih i finansijskih okvira u kojima se razvijaju umjetnosti i kulturne djelatnosti. One time ne utiču na kulturno stvaralaštvo u suštini, međutim određuju standarde i kvalitete koji se moraju poštovati da bi bili institucionalno zaštićeni i društveno promovisani i protežirani.

Kultura predstavlja oblast od vitalnog društvenog značaja, pa se u mnogim društvima ne može tretirati na isti način na koji se tretira na primjer ekonomski sistem koji ne mora biti kontrolisan od zajednice. Strategija razvoja kulture štiti društvene vrijednosti i tradicije, prihvaćene kao fundamentalno dobro, od tzv. „pop kulture“ ili preterane ekonomske eksploatacije kulture i umjetnosti, kao i od banalnog pristupa umjetnosti i kulturi uopšte.

KULTURNE POLITIKE

Planski pristup razvoju kulture neraskidivo je vezan sa historijskim i društvenim okolnostima, kao političkim događajima koji markiraju jedno vrijeme. Tako se helenizacija, kao politički fenomen planskog širenja uticaja i formiranja jedinstvene ideologije, pretvorila u kulturnu politiku jednog društva. To u svakom smislu predstavlja primjer kulturne politike, posebno sličan današnjem pojmu globalizacije, kojom se jedan kulturni model poisteovječuje sa teritorijalnim proširenjem i političkim uticajem.

U moderno doba, strategije razvoja kulture nastaju u državama socijalističkog svijeta, gdje kulturno djelovanje predstavlja propagandnu mašinu zvanične politike i ideologije. Umjetnost je cenzurisana i ograničena na socrealizam, dok je svako ostalo kulturno djelovanje dobilo karakter masovnih zbivanja i orkestriranih periodičnih procesija. Bavljenje kulturom u užem smislu prestalo je biti elitističko zanimanje, te je tzv. elitna ili visoka kultura i umjetnost ubrzo nestala. U marksističkom poimanju svijeta kultura je trebala biti supersupstrat koji mora biti društveno angažovan i vaspitnog karaktera. Pozicija socijalističkog društva kom smo mi pripadali unekoliko je bila drugačija,

jer je u jednom periodu omogućavala slobodu umjetničkog djelovanja i dijelom zavisila od tržišta, iako je suštinski i dalje bila nadzirana ili kontrolisana u krajnjem slučaju, kako bi bila ideološki podobna.

Nasuprot strategija koje umjetnost i oblasti kulture u užem smislu, smatraju jednim od sredstava održanja poretka orkestriranom od strane države, strogo kontrolisano i uređeno, stoji savremena kultura društava otvorenih tržišta. Tu postoje jasne strategije razvoja kulture u smislu koji i ovdje koristimo, dakle u cilju očuvanja osnovnih društvenih kulturnih vrijednosti i rješavanja potrebe za društvenom intervencijom u organizovanju svih segmenata kulture.

Tako se umjetnost „demokratizovala“, postala dostupna široj zajednici i nastale su masovne kulturne forme potrošačkog društva u kojima krajnji konzument dijelom kreira kulturni razvoj. Došlo je do pojave kulturnog inženjeringa koji, pronalazeći pravu mjeru između kreatora i konzumenta, predstavlja sposobnost da se optimalnim rješenjima, u smislu kvaliteta, izdataka i rokova, odgovori na zahtjeve koje ispoljavaju partneri kulturnog života (kreator, medijator i konzument) u pogledu definisanja ciljeva, utvrđivanja programa, mobilizacije finansijskih sredstava i tehničke podrške realizaciji projekata. To je u konačnici preslikavanje modela tržišne ekonomije na oblast kulture u užem smislu značenja.

Strategije razvoja kulture u okolini imaju Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Crna Gora etc. Mnogo prije balkanskih zemalja slična dokumenta imaju Francuska, Velika Britanija i dr. Smatra se da svaka evropska regija ili čak svaki grad moraju imati sopstvenu strategiju koja neće biti u koliziji sa centralnom. Republika Srbija nema strategiju razvoja kulture.

KULTURA BOŠNJAKA

Kultura Bošnjaka je sveukupno stvaralaštvo iz oblasti kulturnih djelatnosti u užem smislu, umjetnosti, kao i sve ono što Bošnjaci kao narod u cjelini baštine od kulturnog nasljeđa, a što je važno za njihov identitet.

U tom smislu bošnjačka kultura je sve ono što je nastalo i kreira se u ideološkoj matrici etničke skupine Bošnjaka, odnosno bošnjačkog društva. Kultura, kao živa kategorija koja se stalno mijenja, kreira nova ideološka pravila, pa se na određenom nivou može smatrati da je habitus i ideologija samo dio bošnjačke kulture, jer je kultura stalno viđenje društvene realnosti, ima i vremensku komponentu i nedjeljiva je, dok je ideološka matrica podložna promjeni, a samim tim i znanje o društveno prihvatljivom ponašanju.

Ona je etnički jedinstvena sa teritorijalnim varijacijama, koje su nastale zbog različitih društveno – političkih i historijskih uslova u kojim se bošnjačka zajednica na određenoj teritoriji razvijala. Tako će u ovoj studiji biti riječi o razvoju kulture Bošnjaka koji žive u sjevernom dijelu Sandžaka, koji pripada Republici Srbiji.

PRINCIPI STRATEGIJE I NORMATIVI

Strategija razvoja kulture sandžačkih Bošnjaka u Republici Srbiji (u daljem tekstu Strategija) predstavlja srednjoročni plan razvoja kulture Bošnjaka u Sandžaku, kojim se definišu najvažniji potezi i uređuju smjernice u kreiranju kulturne politike Bošnjaka Sandžaka u srednjoročnom periodu.

Principi prema kojima je kreirana Strategija su:

1. Očuvanje kulturne i etničke posebnosti Bošnjaka Sandžaka

Osnovni princip na kom je bazirana Strategija je očuvanje kulturne, etničke i vjerske posebnosti Bošnjaka Sandžaka u odnosu na većinsku i ostale etničke grupe u Srbiji. Tako je najvažnija funkcija ove strategije antiasimilatorska, koja bi sistemski zaštitila duhovno biće Bošnjaka od uticaja sredine, kako od uticaja asimilatorske politike države, tako i negativnih efekata globalnog društva koje može vući do gašenja posebnosti tzv. malih kultura, kakva je bošnjačka.

Ovaj princip će biti ostvariv ako se prethodno definišu bazične kulturne karakteristike Bošnjaka, koje se moraju zaštititi svim institucionalnim sredstvima, i oko kojih mora postojati opšti konsenzus, a koje sa druge strane trebaju biti jasno identitetski konzumirana u svakodnevnicima i koja bi služila samoidentifikaciji bošnjačke zajednice, i bila od drugih prepoznatljiva kao bošnjačka.

2. Sistemski odnos prema rješavanju pitanja kulture

Sistemski odnos znači sistematičnost u pristupu svim kulturnim poljima djelovanja, odnosno da se svaka pojedinačna oblast uređuje po istim pravilima. To podrazumijeva mapiranje svih kulturnih institucija i njihovo umrežavanje, i jedinstven odnos prema svakom uočenom problemu, te utvrđivanje pravila po kojima se određuju kulturne norme i karakteristike od vitalnog nacionalnog značaja za opstanak bošnjačke zajednice na ovom prostoru.

Mehanizam koji garantuje ovaj princip su institucije kulture i postojanje same strategije.

3. Princip afirmacije sopstvenih kulturnih vrijednosti

Afirmativni odnos prema sopstvenoj kulturi jeste uvažavanje sopstvenih kulturnih normi u svakodnevnom životu, prevashodno društvene i intelektualne elite, a zatim i cjelokupne zajednice.

Takav pristup prema sopstvenoj kulturi postiže se kroz obrazovanje, podizanje nacionalne svijesti pojedinaca i naroda, i kulturnu autonomiju Bošnjaka Sandžaka u Srbiji.

4. Nedjeljivost kulturnog prostora Bošnjaka

Bošnjačka je kultura istovjetna na svim prostorima gdje su oni autohtoni, iako postoje određene teritorijalne varijacije, koje, kao što je već rečeno, više predstavljaju produkt historijskih i geopolitičkih okolnosti, nego različite ideološke matrice.

Posebna polja kulturnog djelovanja, na koje se ova strategija odnosi i pokušava riješiti probleme u istima su:

- Kulturno nasljeđe
- Institucije kulture
- Obrazovanje
- Kulturni marketing
- Umjetničko stvaralaštvo

Normativna akta koja u ovom smislu važna za kreiranje Strategije su međunarodne povelje o ljudskim pravima, Ustav Republike Srbije članovi 48. i 79. koji se tiču očuvanja i afirmisanja posebnosti nacionalnih manjina (etničke, jezičke, kulturne).

Zakon o kulturi (Sl. glasnik RS 72/09) u članu 5. kaže da se nacionalni saveti nacionalnih manjina staraju o sprovođenju kulturne politike nacionalne manjine i, u skladu sa zakonom, učestvuju u procesu odlučivanja ili sami odlučuju o pojedinim pitanjima vezanim za svoju kulturu.

Direktna ingerencija BNV u izradi strategije proizlazi iz člana 18. tačka 2, Zakona o nacionalnim savjetima nacionalnih manjina (Sl. glasnik RS 72/09) gdje se kaže da nacionalni savet nacionalne manjine **„utvrđuje strategiju razvoja kulture nacionalne manjine“**.

Kako su Bošnjaci suštinski vezani za državu koja se može smatrati maticom, ovdje je važno naglasiti da se jednim dijelom Strategija oslanja na istovrsnu strategiju Bosne i Hercegovine. Strategija bi morala biti kompatibilna sa Nacionalnom strategijom Republike Srbije, ali ona još uvijek nije usvojena, te smo sa te strane uskraćeni jer ne postoji strateški pristup razvoju kulture u samoj Republici Srbiji.

KULTURNO NASLJEĐE

Kulturno nasljeđe Bošnjaka jesu sva ona kulturna dobra, materijalna i nematerijalna koja Bošnjaci kao narod smatraju svojom, sa kojom se identifikuju, i koja je važna za njihov identitet na određenom prostoru.

Pod ovim se podrazumijeva sve ono što su tokom hiljadugodišnjeg postojanja na ovim prostorima Bošnjaci stvarali pod određenim društvenim uslovima. To se kulturno nasljeđe kroz historijske periode mijenjalo, razvijalo, neki pojmovi, predmeti su iz sfere svakodnevnog prelazili u simboličke i tako dobijali novo značenje i ulogu u društvu. Kako je etnos prolazio kroz transformacije, prihvatajući određene društvene norme, kreirajući nove ideološke matrice, tako su određene kulturne pojave i dobra bila odbacivana, usklađivana sa novom ideologijom, mijenjala funkciju, a neka nova prihvatana i uklapana u već postojeći društveni poredak.

Najdrastičniji primjer je prihvatanje islama, kao religije od strane Bošnjaka. Na taj način se cjelokupni kulturni poredak Bošnjaka promijenio, dobio nove tokove, dobio nova pravila, novi vrijednostni sistem, te su određena pravila, kulturne norme koje su bile važne, za novi ideološki koncept, postali višak i potpuno nepotrebni balast, kog se trebalo osloboditi i velikim dijelom negirati. Ono što je važno napomenuti je da ta promjena nije bila nagla, te da se u materijalnoj kulturi, posebno sakralnoj primjećuju određene naznake zadržavanja starih kulturnih vrijednosti.

Historijski tok razvoja bošnjačke kulture uopšte može se podijeliti na tri perioda:

- srednjovjekovni period;
- osmanlijski period;
- post osmanlijsko i savremeno doba.

Srednjovjekovno doba predstavlja period prve države Bošnjaka, srednjovjekovne Bosne, „krstjana“ , period stvaranja etnosa i ukapanja u evropsku porodicu naroda, sa potpunim zapadnoevropskim modelom društveno prihvatljivog. Taj period predstavlja mitsko doba, koje iako je postojalo u realnosti, tokom dugih vijekova odrođivanja i kreiranja sopstvenog etničkog bića i kulture u drugoh ideološkoj matrici, biva na izvjestan način odvojen od običnog svijeta, stran i sa njim se malobrojna skupina identificirala. Međutim, kolektivno pamćenje na taj period ipak nije iščezlo, i Bošnjacima je danas

identifikacija sa srednjovjekovnom Bosnom i njezinim simbolima i nasljeđem, apsolutno prihvatljiva i živa.

Osmanlijski period, predstavlja najdužu i možda najznačajniju fazu razvoja bošnjačke kulture. To je jedna, iz naše perspektive, idealizirana prošlost u kojoj su Bošnjaci postali upravo onakvi kakvi su danas. U tom periodu vladajuća srednjovjekovna bosanska elita, postaje nova elita koja u potpuno novim uslovima nastavlja kreiranje jednog naroda i njegove kulture. Bošnjaci upravo tada postajući dio osmanlijske zajednice naroda, bivajući aktivni kreator historije i kulture, doživljavaju vrhunac i stvaraju najviše onoga što se danas smatra bošnjačkim kulturnim nasljeđem. Bošnjaci su danas direktni baštinici osmanlijske zaostavštine na zapadnom Balkanu, jer su bili kreatori iste i živjeli su po mjerilima i pravilima te kulture.

Postosmanlijsko i savremeno doba razvoja bošnjačke kulture karakteriše izvjesna kulturna dekadencija na početku perioda, generisanje novih kulturnih modela, novih identiteta, i na kraju u savremenom dobu, postoji svojevrsna faza preispitivanja identiteta, i sistemskog proučavanja sopstvene kulture. Osobenost kulturnog razvoja Bošnjaka u ovom periodu je poseban geopolitički i kulturni okvir u kom funkcionišu Bošnjaci Sandžaka, koji od Prvog balkanskog rata egzistiraju novim okvirima, koji ih po prvi puta u hiljadugodišnjoj historiji smještaju u položaj nevladajuće, manjinske zajednice. Kulturni, ideološki okvir u kom je narod nastajao, razvijao se, u kom je stvarao i mijenjao svoje vrijednosne sisteme, promijenio se, i nije više diktiran od njih samih, tako da je u tom periodu uslijedilo negiranje, devastiranje i prisvajanje cjelokupnog bošnjačkog kulturnog nasljeđa.

Osnovni cilj ove strategije je da odredi mehanizme i načine sprovođenja tih mehanizama kako bi se zaustavilo dalje otuđivanje, negiranje i destrukcija bošnjačkog kulturnog nasljeđa Bošnjaka Sandžaka u Republici Srbiji.

CILJEVI

Za period od narednih pet godina u ovoj strategiji postavljeni su sljedeći ciljevi u oblasti kulturnog nasljeđa sandžačkih Bošnjaka u Republici Srbiji:

- ***Definisanje kulturnog nasljeđa sandžačkih Bošnjaka u Republici Srbiji;***
- ***Zaštita kulturnog nasljeđa;***
- ***Afirmisanje sopstvene kulture i približavanje kulturnog nasljeđa baštinicima.***

Definisanje kulturnog nasljeđa sandžačkih Bošnjaka u Republici Srbiji

Početni korak, primarni cilj u oblasti kulturnog nasljeđa sandžačkih Bošnjaka, jeste definisanje. To je ujedno i jedan od mehanizama zaštite kulturnog nasljeđa. Fundamentalni problem bošnjačkog kulturnog nasljeđa u periodu od početka XX-og stoljeća do danas nedefinisanost, odnosno neodređenost toga što se može smatrati bošnjačkim kulturnim nasljeđem.

Iz te nedefinisanosti proizlaze svi ostali problemi koji se tiču kulturnog nasljeđa Bošnjaka. To su prije svega negacija i prisvajanje. One su vjerna slika odnosa drugih etničkih zajednica, posebno onih vladajućih, prema Bošnjacima kao narodu. Političke i intelektualne elite država zapadnog Balkana, smatrale su to logičnim slijedom događaja kreirajući pogrešnu sliku „historijske krivnje“ jednog evropskog naroda, autohtonog na ovim prostorima, sa hiljadugodišnjom kulturnom i državotvornom tradicijom. Bošnjaci su dijelom taj odnos javno morali prihvatiti, nametnut im je, da bi se razorilo kolektivno sjećanje na sopstvenu nacionalnu i kulturnu posebnost.

Kao što je već navedeno, kulturno nasljeđe Bošnjaka Sandžaka u Srbiji, može se definisati kao totalitet kulturnih dobara, materijalnih i nematerijalnih, pokretnih ili nepokretnih koja Bošnjaci smatraju svojim, važnim za njihov identitet, po kojima će nacionalno i kulturno definišu. Njih su stvarali Bošnjaci Sandžaka ili su produkt ideološko – kulturnog miljea kojima su pripadali, tokom svoje historije, a danas ih baštine.

Ovakva definicija potrebna je zbog pokušaja negiranja i prisvajanja bošnjačkog kulturnog nasljeđa, koje je sistematski sprovedeno poslije prekida historijskog kontinuuma (1912.) tokom kojeg su Bošnjaci sami kreirali pravila društveno prihvatljivog ponašanja, a nakon kojeg su morali da se uklope u tuđ habitus.

Oba pristupa definisanju kulturnog nasljeđa etnički i teritorijalni, podjednako su legitimna i prihvaćena u oblastima koje se bave kulturom. Tako jedno kulturno dobro po etničkom principu pripada nosiocima tog kulturnog dobra, odnosno onima koji kreiraju pomenuto dobro, koji se identifikuju sa istim, a prema teritorijalnom principu mogu predstavljati kulturno dobro svih koji žive na toj teritoriji, i u zavisnosti od opšte valorizacije pomenutog dobra mogu, predstavljaju kulturno nasljeđe šire teritorije ili više kultura, pa čak i svjetsko, pto je opšte poznato prema pravilima UNESCO-a.

Insistiranje na teritorijalnom principu u cilju otuđivanja kulturnog nasljeđa od direktnih baštinka, prema međunarodnim i domaćim pravilima predstavlja krivično djelo, i samim tim kako u pravu tako i u nauci mora biti odbačeno.

Kulturno nasljeđe može se podijeliti na materijalno i nematerijalno. Materijalno kulturno nasljeđe dijeli se na nepokretno i pokretno. Nematerijalno kulturno nasljeđe je nov pojam u pručavanju kulture kod nas. Ta oblast se još uređuje i baze podataka se tek prave.

Materijalno kulturno nasljeđe sandžačkih Bošnjaka u Srbiji predstavlja sva materijalna nepokretna i pokretna kulturna dobra koja su Bošnjaci stvarali tokom svoje historije, a nalaze se na teritoriji Sandžaka. Materijalna kultura je objektivizacija duha, što znači da se u njoj vide naša uvjerenja, naš način života, tehnologije koje poznajemo, i što je najvažnije, ideološka matrica u kojoj određena zajednica funkcioniše.

Lista materijalnih kulturnih dobara koju ćemo ovdje navesti predložena je od strane BNV i predstavlja spisak tipova kulturnih dobara značajnih za sandžačke Bošnjake. Sama lista nije konačna, jer je kultura živ entitet i stalno se mijenja, i buduća proučavanja bošnjačkog kulturnog nasljeđa će je dopunjavati. Ovdje nisu navedena pojedinačna kulturna dobra, već samo tipovi, koji obuhvataju svaku značajnu oblast materijalnog kulturnog nasljeđa Bošnjaka.

1. Stećci
2. Džamije i mesdžidi
3. Musale
4. Nadgrobni spomenici, nišani i mezarluci
5. Česme, šadrvani i sebilji
6. Hanovi
7. Hamami
8. Sahat kule
9. Mejtaši
10. Tvrđave, utvrđenja, kule i bedemi
11. Mektebi i medrese
12. Ćuprije i mostovi
13. Vakufske zgrade

14. Stare porodične bošnjačke kuće, rezidencijalni objekti, ograde i kapije
15. Turbeta
16. Kahve, kahvane, restorani i dućani
17. Tekije
18. Bezistani
19. Pekare
20. Ljetnji stanovi (katuni)
21. Ambijentalne cjeline
22. Sandžački mlinovi

Pored materijalnog kulturnog nasljeđa Bošnjaka u Sandžaku, postoji i nematerijalno kulturno nasljeđe, koje obuhvata sve aspekte duhovnog stvaralaštva, obreda, običaja, upotrebnih znanja i vještina, kosmoloških saznanja i uvjerenja, umjetničkog stvaralaštva i izražavanja, koja Bošnjaci Sandžaka baštine kao svoje i među njima su:

1. Usmena epika Bošnjaka (epske pjesme Bošnjaka, tzv. krajišnice pjevane uz gusle),
2. Sandžačka sevdalinka,
3. Sandžački ćilim,
4. Mevludski obredi,
5. Teferiči,
6. Kaside,
7. Bošnjački folklor,
8. Muštuluk i muštulukdžije,
9. Svadbeni običaji,
10. Pogrebni obredi i običaji,

11. Muslihunluk,
12. Ženski svadbarske pjesme uz tepsiju,
13. Hićaje,
14. Hamajlije,
15. Sibir,
16. Slijevanje strave,
17. Čuma i moruna,
18. Kupljenje želuca i zavijanje pupka,
19. Dizanje vrata i guka,
20. Bajanje i učenje na vodu,
21. Sandžačka leksika u bosanskom jeziku,
22. Prelo i sijelo-posjedak,
23. Sandžačke dječije igre,
24. Čobanske pjesme i heganje,
25. Obredi pri sunećenju,
26. Kujundžistvo,
27. Pazarski ćevap,
28. Sandžački sudžuk i pršuta,
29. Sjenički sir
30. Pešterska ovčavina i jardum,
31. Pazarske mantije,
32. Pešterska pita,
33. Sandžačke kosačke mobe i obredi

Zaštita kulturnog nasljeđa

Drugi cilj u oblasti kulturnog nasljeđa u ovoj strategiji je zaštita kulturnog nasljeđa. Najvažniji, ali najzahtjevniji strateški cilj je zaštititi bošnjačko materijalno i nematerijalno kulturno nasljeđe, u društvu koje nije spremno niti dovoljno odgovorno da prihvati kulturnu razliku.

Zaštita obuhvata sve metode, zakonske regulative, institucije, ljudske resurse, direktne projekte na konkretnim kulturnim dobrima, kreiranje baza podataka, proučavanje etc. Da bi zaštita kulturnog nasljeđa bila sistematski proces, potrebno je da prođe sljedeće korake i tipske faze:

- definisanje nasljeđa;
- normativna zaštita;
- mapiranje i istraživanje kult. dobara;
- projekti odgovarajuće zaštite konkretnih kulturnih dobara;

Potrebno je imati u vidu da je **definisanje**, o kome je bilo riječi, osnovni vid zaštite nasljeđa, i to zaštite od fundamentalnih opasnosti po bošnjačko nasljeđe, a to su *negacija* i *prisvajanje*.

Kulturno nasljeđe Bošnjaka Sandžaka je u posljednjih sto godina najčešće sistemski negirano. Postoje razni vidovi, što direktne što indirektne eufemističke negacije. To proizlazi iz odnosa prema Bošnjacima, koji nisu smatrani posebnim narodom, te samim tim nisu ni mogli imati svoju kulturu. Pojedini istraživači kao O. Zirojević, smatrali su kako je „orijentalna reka Osmanlija protekla kroz Balkan ne izlivajući se“, što će reći da je sve to što su oni donijeli i otišlo 1912. i da se nikakav uticaj nije imalo na okolinu, tj. da se ništa od te kulturne matrice nije odomaćilo, ili imalo neku posebnu autohtonu ovdašnju varijantu. Ovakav stav je negiranje realnosti, jer materijalna kultura iz tog perioda postoji svuda oko nas, a svoju autohtonu varijantu ima upravo u Bosni i Hercegovini i Sandžaku.

Druga, uslovno rečeno blaža, varijanta negiranja bošnjačkog kulturnog nasljeđa u Sandžaku, i uopšte, jeste definisanje iste kao tzv. islamske kulture. Bošnjačko kulturno nasljeđe, bilo ono materijalno ili nematerijalno, pokretna ili nepokretna dobra, čak i kad su sakralna kulturna dobra u pitanju, samo su jednim dijelom islamska, tj. to je samo je samo jedan segment bošnjačke kulture. Ona je opet samo dio svjetskog islamskog kulturnog kruga, jer je potpuno drugačije od onoga što se može sresti u drugim krajevima naseljenim muslimanima. Ono što je važno da su kulturna dobra gradili i o njima brinuli upravo Bošnjaci, te da su samim tim u njih ugrađivali svoja vjerovanja, svoj pogled na svijet, jer materijalna kultura jeste objektivizacija duha, i vrijednosti koje postoje u jednom društvu,

tako da je u najmanju ruku nepristojno kvalifikovati čitavo kulturno stvaralaštvo jedne zajednice, kroz jedan, ma koliko važan segment ideološke matrice te zajednice.

Drugi su pak smatrali kako je osmanlijska kultura u stvari turska kultura, što je takođe pokušaj preslikavanja našeg nacionalno definisanog društva u jedno nadnacionalno, kakvo je osmanlijsko, i gdje su u kreiranju kulture učestvovalе sve vladajuće zajednice koje se mogu smatrati osmanlijskom grupom naroda.

Srednjovjekovno kulturno nasljeđe Bošnjaka Sandžaka je u periodu nakon balkanskih ratova prisvajano od strane srpske naučne javnosti, i tretirano kao srpsko, posebno početkom i krajem XX-og stoljeća. Stećci se u pojedinim radovima smatraju pogrebnim običajima svih stanovnika dinarskog prostora, i negira se postojanje posebne crkve bosanske, iako za to postoje pisani i materijalni dokazi, opšte prihvaćeni u naučnom svijetu.

Nematerijalno kulturno nasljeđe se takođe u potpunosti prisvajalo, od igara i muzike, preko lirike i epike, do hrane, običaja nošnje i slično. Karakterističan primjer je Pazarska mantija, kao nematerijalno kulturno dobro za čije su nosioce kandidovani i Bošnjaci i Srbi, iako ne postoji niti jedan primjer koji to može potvrditi. Paušalne procjene pojedinih „istraživača“ dovele su do utvrđivanja pojedinih „naučnih istina“ a nauštrb bošnjačke zajednice u Sandžaku.¹

Normativna zaštita obuhvata sve međunarodne povelje, ustavne i zakonske regulative, normativna akta, sve odluke o vrijednovanju kulturnih dobara koje donose nadležne institucije, a kojima se definiše odnos prema kulturnim dobrima i kulturnom nasljeđu uopšte.

U navedena normativna akta, a koja se tiču kulturnog nasljeđa Bošnjaka, spadaju i Ustav RS, Zakon o kulturi (Sl. glasnik RS 72/09), Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina (Sl. glasnik RS 72/09). Lista kulturnih dobara objavljena od strane Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Beograd, i Zavoda za zaštitu spomenika Kraljevo, sadrži određena kulturna dobra koja su dio bošnjačkog kulturnog nasljeđa. Osim toga postoje liste koje je objavilo BNV, kao organ koji je nadležan za oblast kulture bošnjačke nacionalne manjine u Srbiji.

Potrebno je da sva navedena akta budu usklađena, i da se u svakom od njih nasljeđe koje baštine Bošnjaci tako i definiše, a ne paušalno kakva je praksa postojala do sada.

¹ Preuzeto iz neobjavljenog rada *Kulturno nasljeđe Bošnjaka Sandžaka od Balkanskih ratova do danas*, M. Baltić

Sljedeći je korak uraditi novu valorizaciju kulturnih dobara, i zakonski zaštititi mnoga kulturna dobra koja su dio bošnjačkog nasljeđa u Sandžaku, a koja sada ne uživaju nikakvu zaštitu zakona.

Na kraju, potrebno je zakone učiniti efikasnim, kroz stvaranje novih institucija, i uključivanje bošnjačke zajednice u rad postojećih, o čemu će biti riječi. Efikasni zakoni znače mehanizmi koji će bošnjačko nasljeđe tretirati ravnopravno sa srpskim i drugim nasljeđima u kulturnom mozaiku Srbije.

To treba biti jedan od prioriteta bošnjačke političke elite, institucija koje se bave bošnjačkom kulturom, i očekuje se da bude izvedeno do kraja u roku od pet godina, koliko pokriva ova strategija.

Mehanizam zaštite koji bi obuhvatao rad BNV, institucija koje se bave bošnjačkom kulturom, kao i institucija koje se bave istraživanjem i zaštitom kulture, te pojedinaca koji se bave ovim poljem rada, jeste **mapiranje i istraživanje bošnjačkih kulturnih dobara** u Sandžaku.

U narednom periodu potrebno je napraviti kompletnu bazu podataka koja bi sadržala sva kulturna dobra koja su dio bošnjačkog kulturnog nasljeđa u Sandžaku. Pod tim se misli i na vrste kulturnih dobara, i konkretna dobra, uraditi im odgovarajuću valorizaciju i odrediti prioritete zaštite. Opet je potrebno imati na umu da nijedna lista nije konačna. Ta baza podataka koristila bi istraživačima, i bila bi osnova za novu kategorizaciju kulturnih dobara, i usklađivanje rada republičkih ustanova zaštite i BNV, kao organa manjinske samouprave.

BNV je kreiralo listu kulturnih dobara značajnih za bošnjačku zajednicu:

I Stećci:

- Crkvine, Kasidol, Suho Polje, Podgora(Priboj) sr.vijek,
- Nekropola stećaka u Vapi

II Džamije i mesdžidi:

- Altun Alem džamija, (Novi Pazar),1516-1528./vakif: Muslihudin Abdul Gani
- Ahmed-beg silhdar Lejlek džamija, (Novi Pazar), polovina XV vijeka,
- vakif: Ahmed-beg silahdar
- Hadži Hurem (Bor) džamija, (Novi Pazar),1560/61.,vakif: hadži Hurem
- Sultan Valide džamija (Sjenica) 1870./ vakif: Pertevnijal Valide sultan
- Ibrahim – pašina džamija,(Prije polje),1572 vakif: Ibrahim Paša sin Skenderbega hercegovačkog subaše
- Hasan (Arap) Čelebijina, (Novi Pazar),1528.,vakif: Hasan Čelebi
- Tabak Ishak (Novi Pazar), 1468.
- Iskender Čelebijina džamija, (Novi Pazar),1528.
- Hajrudin (Parička) džamija, (Novi Pazar),1528.
- Gazi Sinan – begova džamija, (Novi Pazar),1528.
- Čalapverdi džamija, (Novi Pazar),1540.
- Ferhadija (Trebinjska) džamija, (Novi Pazar),1540.
- Džamija u Zabrnjici, (Priboj),1590.
- Kurd Čelebijina (Ejup-pašina)džamija, (Novi Pazar),1604.,vakuf: Kurt Čelebija
- Bajrakli džamija, (Beograd),1660/1688.,Zadužbina sultana Sulejmana II
- Kuru češme (Mula Ibiševa) džamija,(Novi Pazar)
- Askerli džamija ,(Sjenica),1704.
- Sinan – begova džamija, (Prije polje),prva polovina XVIII vijeka
- Hasan-agina džamija,(Priboj),1758.

III Musale:

- Musala u Prijepolju (Prijepolje), 1660. se pominje prvi put, vjerovatno 1530.

IV Nadgrobni spomenici, nišani i mezarluci:

- Jermiško mezarje, (Novi Pazar), XV vijek
- Staro mezarje Gazilar, (Novi Pazar), XV vijek
- Veliko mezarje – Arapov grob, (Novi Pazar), XVI vijek

V Česme, šadrvani i sebilji :

- Halimača, (Novi Pazar), XVI vijek

VI Hanovi :

- Amir-agin han , (Novi Pazar), XVI vijek, izgradio pretpost. Muslihedin Abdul Gani
- Smailbegovića han , (Novi Pazar)

VII Hamami:

- Gazi Isa-begov hamam, (Novi Pazar), 1489., H
- Hamam u Novopazarskoj banji, (Novi Pazar), 1593., hfz. Ahmed paša

VIII Sahat kule:

- Sahat kula u Prijepolju,(Prijepolje), XVI vijek

IX Mejtaši :

- Mejtaš u Novoj Varoši, (Nova Varoš)

X Tvrđave, utvrđenja, kule i bedemi:

- Novopazarska tvrđava, (Novi Pazar) palisad XV vijek, današnja forma XVII vijek
- Hisardžik, (Hisardžik, Prijepolje), XIV vijek, bosanski vlastelini Kosače

XI Mektebi i medrese:

- Mekteb uz Altun - alem džamiju,(Novi Pazar)

XII Ćuprije i mostovi:

- Ćuprija u Źvalama

XIII Vakufske zgrade:

- RuŹdija u Novom Pazaru, Muzej „Ras“, (Novi Pazar), XIX vijek
- RuŹdija u Prijepolju, Muzej Prijepolja, (Prijepolje), XIX vijek

XVI Kahve, kahvane, restorani i dućani:

- Kahva „Teferič“, (u sklopu Isa-begovog hamama), renovirana 1960.
- Stara ćaršija, Novi Pazar
- Stara ćaršija, Prijepolje

XVII Tekije

- Tekija na Jermišima, (Novi Pazar)
- Tekija turskog velikog Šejha ,(Omer Ongut), (Novi Pazar)

XVIII Bezistani

- Bezistan, (Novi Pazar), XV vijek

XX Ambijentalne cjeline

- Novopazarska tvrđava sa starom čaršijom
- Stara čaršija u Prijepolju
- Vakuf u Prijepolju
- Bošnjačka mahala u Novoj Varoši
- Stari Priboj
- Spahovića mahala u Sjenici

XXII Rezidencijalni objekti

- Kajmakamija u Novoj Varoši (bivša zgrada sreza), nastala početkom XIX početkom XX veka

Prioritet zaštite imaju sljedeći objekti u sandžačkim gradovima:

1. Grad Novi Pazar
 - Gazi Isa-begov hamam
 - Amir-agin han
 - Novopazarska tvrđava sa kulom Motriljom
 - Smailbegovića han (Granata)

2. Opština Prijepolje

- Musala
- Jusovića kula

3. Opština Nova Varoš

- Mejtaš na gradskom groblju

4. Opština Priboj

- Turbe Šejh Saliha u Sjeverinu
- Stećci u Pobrežju, Kasidolu i Poblaću

5. Opština Sjenica

- Ćatovića kuća

6. Opština Tutin

- Arheološki lokalitet Gluhavica

Istraživanje kulturnih dobara, odnosno kulturnog nasljeđa Bošnjaka Sandžaka u Srbiji, pomoći će upoznavanju direktnih baštinika sa svojim nasljeđem i onih drugih, što će zaustaviti procese devastacije, negacije i prisvajanja. Potrebno je ohrabrivati i društveno i finansijski podsticati sva naučna istraživanja u ovoj oblasti, jer su od fundamentalnog značaja za identitet Bošnjaka, i predstavljaju garant očuvanja. Sa druge strane tako će se omogućiti ujednačavanje saznanja o našem i tuđem, koje je sada nesrazmjerno. Važan dio ovog procesa su institucije i obrazovanje, o čemu će biti riječi.

Projekti zaštite pojedinih kulturnih dobara su konkretni poduhvati zaštite, koji obuhvataju cio proces od pisanja projekta, pronalaženja finansijskih sredstava i pravne regulative, do izvođenja konkretnog projekta zaštite određenog kulturnog dobra.

Naredni period trebaju karakterisati projekti zaštite onog dijela kulturnog nasljeđa koje je od fundamentalnog značaja za identitet Bošnjaka, i to u svakom od sandžačkih gradova, kako bi se osiguralo bošnjačko kulturno prisustvo na tom području i spriječili procesi asimilacije. Osim najznačajnijih kulturnih dobara, potrebno je u narednom periodu zaštititi one najugroženije (djelimična lista je već navedena). Projekti moraju obuhvatiti sve oblasti kulturnog nasljeđa da bi se sačuvala cjelokupna slika o bošnjačkoj kulturi.

Karakteristični primjeri su ambijentalne cjeline koje postoje u svakom od sandžačkih gradova (dijelovi starih čaršija) npr. Stara čaršija u Novom Pazaru, čaršija u Prijepolju, Spahovska mahala u Sjenici, dio starog Priboja i sl. Tu su zatim tvrđave, sakralni spomenici, rezidencijalni spomenici, hanovi i hamami. Važno je u narednih par godina dovršiti listu nematerijalnog kulturnog nasljeđa Bošnjaka i registar tih dobara predložiti Nacionalnoj listi, i UNESCO-u, kako bi se zaštitila nematerijalna dobra koja ubrzano nestaju, i da bi se spriječilo prisvajanje istih.

Afirmisanje sopstvene kulture i približavanje kulturnog nasljeđa baštinicima

Bošnjačko kulturno nasljeđe je sistematski otuđivano i podcjenjivano, te su kroz sistem obrazovanja i kulturnu politiku, baštinici bošnjačke kulture zbunjivani i udaljeni od svog sopstvenog kulturnog nasljeđa.

Potrebno je da se istim procesima, ali u obrnutom smjeru, bošnjačka kultura revalorizuje, i kroz školski sistem i kulturnu politiku, zaštitu kulturnih dobara, afirmiše i približi Bošnjacima. O mehanizmima ovog procesa biće riječi u narednim odjeljcima.

<i>problemi</i>	<i>ciljevi</i>	<i>mehanizmi</i>
nedefinisanost, negacija, prisv.	definisanje	normativna zaštita
nezaštićenost	zaštita	kroučavanje i mapiranje
devastacija	afirmacija	kult. marketing, obrazovanje

INSTITUCIJE KULTURE

Strateško planiranje razvoja kulture određene zajednice podrazumijeva prije svega institucionalno bavljenje kulturom, tj. strategija nije ad hoc pristup pojedinačnim projektima u kulturi, već se bavi totalitetom svih kulturnih djelatnosti, gdje se koriste raspoloživi resursi institucija i pojedinaca koji se bave kulturom. Konkretni pojedinačni projekti u kulturi, koji su u skladu sa ovom strategijom, sprovode se od strane institucija nadležnih za taj segment kulture.

Uključivanje ustanova kulture u strategiju razvoja kulture obuhvata klasifikaciju pomenutih ustanova prema važnosti za bošnjačku kulturu, kao i prema polju djelovanja, vrsti osnivača etc. Sve ove ustanove mogu se baviti kulturom uopšte ili mogu pokrivati jedan segment kulture ili umjetnosti.

Institucije kulture mogu biti:

- Međunarodne (UNESCO) ;
- Republičke (Republ. zavod za zaštitu spomenika kulture, Narodna biblioteka...);
- Regionalne (ZZSKK, ZKSB, Arhiv Ras, Regionalno pozorište);
- Lokalne (kult. centri u sandžačkim gedovima, muzeji, bibl.);
- Institucije kulture od značaja za bošnjačku zajednicu.

Institucije kulture od značaja za bošnjačku zajednicu:

- Centar za bošnjačke studije
- Zavod za kulturu sandžačkih Bošnjaka u Republici Srbiji
- Muzej „Ras”
- Muzej u Prijepolju
- Istorijski arhiv „Ras”
- Narodna biblioteka „Dositej Obradović”
- Narodna biblioteka „Dr. Ejup Mušović”
- Biblioteka „Muhamed Abdagić”
- Matična biblioteka „Vuk Karadžić”
- Kulturni centar Novi Pazar
- Multimedijalni centar Tutin
- Ustanova za kulturu, Sjenica
- Dom kulture, Prijepolje

Ciljevi koji se tiču institucija kulture u kreiranju kulturne politike bošnjačke zajednice u Sandžaku su:

- *Institucionalno proučavanje i zaštita bošnjačke kulture;*
- *Kreiranje sandžačke grupe institucija kulture;*
- *Koordinisana kulturna politika navedenih institucija (unutarnja i spoljna).*

Mehanizmi za ostvarenje pomenutih ciljeva su:

- *Maksimalna iskorištenost resursa postojećih institucija;*
- *Formiranje novih ustanova kulture na nivou Sandžaka;*
- *Definisanje Zavoda za kulturu sandžačkih Bošnjaka u Republici Srbiji kao koordinatora rada svih ustanova kulture koje se bave bošnjačkom kulturom;*
- *Umrežavanje ustanova kulture od posebnog značaja za Bošnjake.*

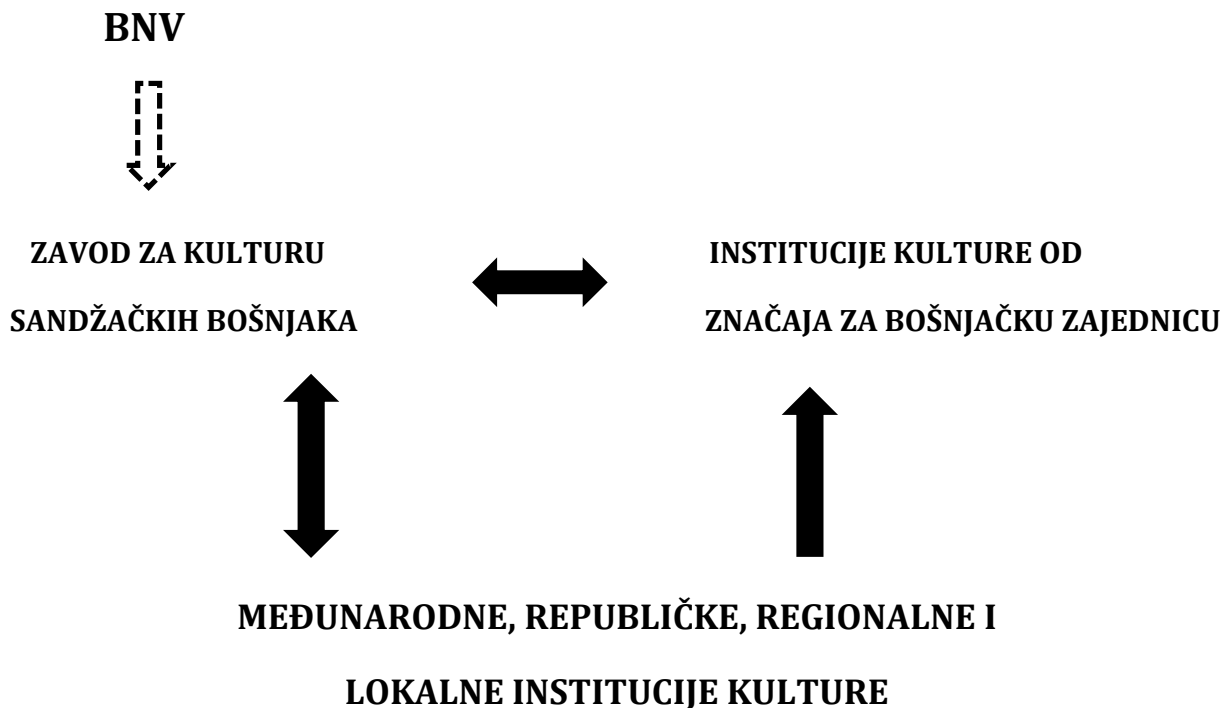
Da bi se maksimalno iskoristili resursi postojećih institucija kulture potrebno je aktivno učesće u kreiranju kulturne i poslovne politike tih institucija. Moraju se poštovati postojeće zakonske regulative, koje se danas manje više ne poštuju, i mijenjati postojeća regulativa u cilju pozitivne diskriminacije bošnjačke manjine u Srbiji. Za ove poteze potrebna je sinergija kulturnih i političkih faktora.

Početkom XXI stoljeća mora se konstatovati činjenica da se postojeće institucije kulture, veoma malo, neisistematično bave bošnjačkom kulturom, paušalno je određujući u etničkom smislu i porijeklu, te je stoga prije svega potrebno formirati instituciju koja se bavi zaštitom spomenika kulture bilo konceptualno teritorijalno vezanom za prostor Sandžaka, ili etnički u smislu porijekla spomenika vezanom za Bošnjake.

Pored institucije zaštite, potrebno je osnovati čitav niz strukovnih udruženja, ustanova, koje bi se bavile bošnjačkom kulturom, ili bi teritorijalno bila vezana za Sandžak.

Zavod za kulturu sandžačkih Bošnjaka u Republici Srbiji je krovna i koordinaciona institucija osnovana od strane Bošnjačkog nacionalnog vijeća, a u skladu sa zakonom i pozitivnom praksom, da bi se sistemskim radom na proučavanju, konkretnim projektima, koordinacijom među institucijama kulture, zaštitila i afirmisala bošnjačka kultura u sjevernom Sandžaku u Srbiji.

Odnosi institucija u predloženoj mreži institucionalne saradnje, prikazani su na sljedećoj shemi:



<i>problemi</i>	<i>ciljevi</i>	<i>mehanizmi</i>	
nepostojanje institucija	institucionalna zaštita	resursi postojećih inst.	
neusklađenost zakona	sandžačke institucije	formiranje novih inst.	
slaba koordinacija	koordinirana kulturna politika	ZKSB krovna inst.	
nebriga institucija		umrežavanje	

OBRAZOVANJE

Obrazovanje je jedan od temelja kulturne politike, koji predstavlja najsigurniju sistemsku brigu o kulturi i kulturnom nasljeđu. Pored toga što je obrazovanje jedno polje kulturnog djelovanja, ono je i mehanizam zaštite kulturnog nasljeđa, mehanizam institucionalnog bavljenja kulturom, i garantuje prenošenje znanja o sopstvenoj kulturi na buduće generacije, a samim time i spriječiti nestajanje postojećih kulturnih vrijednosti.

Znanje o sopstvenoj kulturi osnovna je pretpostavka opstanka te kulture. Uključivanjem bošnjačke kulture u školski sistem proučavanja, omogućava se očuvanje historijskog kulturnog kontinuuma. To znači da sabiranjem znanja o svojoj kulturi, vrijednostima, dobrima, kreiramo sliku nedjeljivosti sopstvene historije i bitisanja na određenom prostoru. Kulturno angažovano školstvo bošnjačke omladine omogućiće prenošenje naših kulturnih vrijednosti i bošnjačkog kulturnog modela na budućnost.

Cilj strategije kulture u oblasti obrazovanja preklapa se sa modelima obrazovanja, te ovdje neće o tome biti riječi. Moraju se međutim, navesti osnovni ciljevi a to su školstvo na bosanskom jeziku, uvođenje grupe nacionalnih predmeta u osnovno i srednje školstvo, te studija bosanskoga jezika, historije i i historijsko – humanističkih disciplina u visoko obrazovanje.

<i>problemi</i>	<i>ciljevi</i>	<i>mehanizmi</i>
nepostojanje škol. na bosansk.	školstvo na bosanskom	zakonska regulativa
bez bošnj. hist. i kult.	grupa nac. predmeta	modeli obrazovanja
tuđe kult. vrijednosti	katedre nac. predmeta	neform. obrazovanje

KULTURNI MARKETING

Kulturni marketing je relativno nov termin, usklađen sa savremenim naučnim i društvenim diskursom. To su sva znanja, procesi, mehanizmi iskorištenja resursa i organizacionih sposobnosti u promovisanju određenog kulturnog dobra, nasljeđa ili kulture uopšte.

Kulturni marketing, doduše drugačije nazivan, a u istom kontekstu, postoji od onog trenutka kada je određene kulturne vrijednosti trebalo prenijeti široj zajednici i predstaviti istoj kao vrijednost. U tu svrhu se, kao što je već rečeno koriste resursi obrazovanja, institucija, nauke, politike, informisanja, religije etc. Kultura sama po sebi determiniše modele samopromocije, jer se određene kulturne djelatnosti upravo i zasnivaju na prezentaciji. To su prije svega religija i umjetnost.

Habitus savremenih potrošačkih društava opravdao je i legalizovao kulturni marketing, kao legitiman način borbe za ogromnu konkurenciju na polju kulture, gdje postoji borba za dominaciju, posebno u oblastima masovne kulture. Nama je svakako bliži koncept agitpropa, o kome je već bilo riječi kad je govoreno o kulturnim politikama.

Kulturne politike koje se vode u posljednjem stoljeću najčešće su degradirale bošnjačku kulturu i nasljeđe, pa je ono nepravedno zapostavljano. Ciljevi koje je potrebno postići u narednom periodu tiču se afirmisanja:

- tradicionalnih vrijednosti bošnjačke kulture;
- bošnjačkog kulturnog nasljeđa;
- bošnjačke umjetnosti;

<i>problemi</i>	<i>ciljevi</i>	<i>mehanizmi</i>
nepostojanje kult. politike	bošnj. kult. vrijednosti	kulturna politika
degradacija kult.	bošnj. kult. nasljeđa	institucije
	bošnjačke umjetnosti	mediji

UMJETNIČKO STVARALAŠTVO

Bošnjačka umjetnost u Sandžaku, kao jedan segment bošnjačke kulture, razvijala se pod istim onim uslovima, bivajući izložena istim uticajima kao i sama kultura i bošnjački narod u cjelini. To je uslovilo umjetničku šarolikost, i razvoj prije svega onih umjetnosti koje su karakteristične za bošnjačku kulturnu matricu, umjetnosti koje su izvor nalazile u narodnoj tradiciji i stvaralaštvu.

Narodno stvaralaštvo, tj. narodna umjetnost predstavlja najvećim dijelom nematerijalno kulturno nasljeđe Bošnjaka Sandžaka, te ovdje neće biti riječi o narodnoj umjetnosti. Međutim, kako je već rečeno, upravo je narodna umjetnost, i ta narodna baština, nepoznatih autora, bila izvorom stvaranja savremene bošnjačke umjetnosti, pa su upravo zato književnost i muzika najrazvijenije umjetnosti u sandžačkih Bošnjaka.

UMJETNIK

Strategije ovog tipa prevashodno se bave umjetnikom, umjetničkim stvaraocem i savremenom umjetnošću, ne navodeći posebne umjetnosti, niti umjetnička djela. Umjetnost jednog ekonomski siromašnog i djelimično slobodnog društva, u fazi stvaranja i distribucije prolazi kroz teškoće kroz koje prolazi samo društvo.

Bošnjački umjetnici najčešće nemaju riješene socijalne statuse, rijedak je slučaj da je umjetnicima primarno zanimanje umjetnost kojom se bave. Razlozi za to su brojni, najčešće leže u činjenici da je naše društvo siromašno, kao i da ne postoje institucije koje bi se angažovale umjetnike, niti one koje bi tu umjetnost ponudile javnosti. Sa druge strane, jedna mala zajednica, kakva je bošnjačka u Srbiji u Sandžaku, ima hiper produkciju umjetnika.

Kao jedan od načina da umjetnici mogu ostati slobodni a ipak sistemski da funkcionišu, razmjenjujući iskustva, osiguravajući promociju svoje umjetnosti, potrebno je osnivati umjetnička udruženja. Pozitivan primjer u tom kontekstu je SULU – Sandžačko udruženje likovnih umjetnika.

UMJETNOSTI

- *Književnost* – u Sandžaku najrazvijenija umjetnost, veliki broj poznatih književnika, dobar dio njih motive za svoj rad pronalazi u kulturnom nasljeđu, više udruženja, nedostaje razvijena katedra za bošnjačku književnost i sistemsko izučavanje iste u školama;
- *Likovne umjetnosti* – organizovani preko udruženja SULU, umjetnici se školuju u Sandžaku, nedostaje izložbeni prostor;
- *Muzika* – najrazvijenija popularna muzika kao tip masovne kulture, nedostatak kompozitora i izvođača ozbiljne muzike, kao i u ostatku zemlje, razvijena tradicionalna i duhovna muzika;
- *Scenska i multimedijalna umjetnost* – jedno regionalno pozorište, više amaterskih dramskih trupa, jako živo tokom XX st.

FOLKLORNA DRUŠTVA

Folklorna društva organizovana kroz nekadašnje KUD-ove, bila su najmasovnija udruženja koja su baštinila igru i scensku umjetnost kao umjetničku formu. Danas su ona malobrojnija, kako je folklor formalizovan i izgubio direktnu realnu vezu sa društvom koje predstavlja. U Sandžaku postoje folklorna društva u Tutinu, Novom Pazaru, Sjenici, Prijepolju, koja čuvaju i razvijaju bošnjačke igre.

<i>problemi</i>	<i>ciljevi</i>	<i>mehanizmi</i>
stanje umjetnika	slobodna umjetnost	udruženja
nedostatak sredstava	izvori u tradiciji	institucije
potcijenjena umjetnost	održiva umjetnost	